

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Արևելագիտության ինստիտուտ
Институт востоковедения НАН РА
Institute of Oriental Studies NAS RA

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԿՈՎԿԱՍԸ

Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված
**Կովկասյան Ադուանքում եւ Վրաստանում
քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին**
Երևան, 15-16 դեկտեմբերի, 2015 թ.

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

АРМЕНИЯ И ХРИСТИАНСКИЙ КАВКАЗ

Республиканский симпозиум, посвященный
**1700-летию принятия христианства
в Кавказской Албании и Грузии**
Ереван, 15-16 декабря 2015 г.

ДОКЛАДЫ И ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

ARMENIA AND CHRISTIAN CAUCASUS

Republican Conference devoted to the
**1700-th Anniversary of adoption of Christianity
in Caucasian Albania and Georgia**
Yerevan, 15-16 December 2015

PAPERS AND ABSTRACTS OF PAPERS

Երևան Երևան Yerevan
2015

ՀՏԴ 93/94 : 27 : 06

ԳՄԴ 63.3 + 86.37

Հ 247

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի բյուրոյի և ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Ա. Հակոբյան, Ա. Բոգոյան, Ռ. Մաֆրասոյան

Հ 247 «Հայաստանը և Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական
գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղուանքում և Վրաս-
տանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին. Զե-
կուցումներ և զեկուցումների դրոյթներ. – Երևան: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատարակչություն, 2015. – 196 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2015 թ. դեկտեմբերի 15-16-ին Երևանում
կայացած «Հայաստանը և Քրիստոնյա Կովկասը» հանրապետական
գիտաժողովի նյութերը: Դրանք նվիրված են Հայաստանին դրկից
Վրաստանում, Աղուանքում և հարակից երկրներում քրիստոնեու-
թյան տարածման ժամանակագրությանը, հայ – վրաց – աղուանական
մատենագրական, քաղաքական և կենցաղ-մշակութային՝ դարերի
պատմություն ունեցող առնչություններին, քրիստոնեության դերին
կովկասյան ժողովուրդների հոգեւոր կյանքում և քաղաքական ճակա-
տագրերում՝ հնում և արդի դարաշրջանում:

Նախատեսվում է հայագետների և արևելագետների համար:

ՀՏԴ 93/94 : 27 : 06

ԳՄԴ 63.3 + 86.37

ISBN 978-5-8080-1191-5

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2015

Արցախի արեւելյան մուտքով վաղըրիստոնէական մատուո-
ղամբարանները որպէս Վաչագան Բարեպաշտի կրօնական
ռեֆորմի դրսեւորում

Արցախի Տիգրանակերտի 2013 թ. պեղումների ժամանակ Կենտրոնական թաղամասի վաղըրիստոնէական հրապարակում, նորաբաց երկրորդ եկեղեցու արտաքուստ շէտված աբսիդի արեւել-
յան ծայրակետում բացվել է 4 խոշոր քարե բլոկներով պարփակ-
ված մի ուղղանկյուն տարածք, ուր մշակութային շերտը խորանում էր բնահողի մեջ (պեղումներն իրականացրել են Հ. Պետրոսյանն ու Տ. Վարդանեսովան, չափագրությունը՝ Լ. Կիրակոսյանը): Ուղղան-
կյանը հավասար դրված հորատի (1,95 x 1,50 մ) պեղումների արդյունքում, բակի մակարդակից 1,40 մ խորության վրա բացվեց սալահատակ՝ կազմված երեք սրբատաշ քարերից: Սալաքարերի տակ վավերացվեց բնահողը՝ Ակնհայտ էր, որ գործ ունենք եկեղեցու աբսիդի տակ գտնվող ինչ-որ կառույցի մնացորդների հետ: 2014 թ. պեղումները դեպի արեւմուտք բացեցին կառույցի հարա-
վային եւ հյուսիսիային պատերի հատվածները՝ շարված կրաքարե սրբատաշ բլոկներով, գլանաձև թաղի առանձին մասերը՝ նույնպես սրբատաշ քարերով: Հյուսիսիային եւ հարավային պատերում բաց-
վեցին նույնպես սրբատաշ բլոկներով իրականացված մեկական խորշեր: Ակնհայտ էր, որ գործ ունենք եկեղեցու աբսիդին ներկա-
ռուցված դամբարանային կառույցի հետ: Ինչպես պարզեցին հետ-
ազա պեղումները, ողջ կառույցն իրականացված է խոշոր սրբա-
տաշ քարերով, ունի արեւմուտք-արեւելք հստակ կողմնորոշում, գլանաձև թաղ, միակ արեւելյան մուտք: Հարավային եւ հյուսի-
սային պատերի մեջ ներկառուցված են ուղղանկյուն-գուգահեռա-
նիստ ծավալով, արեւելյան մասերում թեթեւակի կլորացող խոռոչ-
պատրհաններ (խորհրդարաններ), որոնք, ամենայն հավանականու-
թյամբ, նախատեսված են եղել սրբերի մասունքների համար:

Դամբարանի մաքրումը թույլ տվեց վերջնական ու ամբողջ-
ական պատկերացում կազմել նրա կառուցվածքի եւ կառուցման
հանգամանքների վերաբերյալ: Ի մասնավորի դամբարանին հարա-
վից կից տարածքի պեղումները երեւան բերեցին նաեւ նրա տանի-

քի մի հատվածը՝ պատված կրաշաղարհ սվաղով: Այն թույլ տվեց եզրակացնել, որ դամբարանն ունեցել է մոտավոր երկթեք ծածկ, որի վերին վերականգնվող ծալրակետը փոքր-ինչ բարձրացել է եկեղեցու հատակի մակերեսից եւ դրսից ներառվել բեմի ծավալի մեջ: Երկրորդ կարեւոր մանրամասնը հարավային մասում աբսիդի թաղին համապատասխանող մասի ներքնաշարի իրականացումն էր երկրորդական օգտագործման կոպտատաշ եւ սրբատաշ խոշոր բլոկներով, ինչը հնարավորութուն տվեց հավաստել, որ թաղի վրա կողային ճնշումը թուլացնելու համար այն ներառվել էր յուրօրինակ պաշտպանիչ պատյանի մեջ: Սա կարեւոր կռվան է՝ պնդելու, որ եկեղեցին կառուցվել է դամբարանի հետ միաժամանակ եւ դամբարանի վրա:

Երբ հորատն արդեն դամբարանի հատակի մակերեւութի համեմատ խորացվել էր 2,8 մ ու մշակութային շերտը դեռ շարունակվում էր, որոշվեց դադարեցնել պեղումները, քանի որ վրուցման սպառնալիք կար: Հորատից հանվեցին այնտեղ ընկած կվադրերը, եւ այն վերալցվեց հողով մինչը հատակի նիշը:

Չնայած կրած ավերածութուններին, դամբարանի քարերի մեծամասնութունը հայտնաբերվել է, եւ նրա վերականգնումը որեւէ խնդիր չի հարուցում: Կարելի է փաստել որ այն Աղցքի արքայական դամբարանի եւ Ամարասի Գրիգորիսի դամբարանից հետո նման լավ պահպանված երրորդ կառույցն է վաղքրիստոնեական հայ մշակութային: Պեղումների արդյունքները հնարավոր են դարձնում վավերացնել այս տիպի կառույցի մի նոր հորինվածք, որի հիմնական առանձնահատկութունը միակ արեւելյան մուտքն է:

Դամբարանն ավերվել է 9-րդ դարի վերջերին՝ վաղքրիստոնեական հրապարակի կործանման ժամանակ, սակայն շինութունը դարեր շարունակ եղել է հետաքրքրասերների եւ դանձախույզների փորփրումների առարկան, որի հետեւանքով նախնական հատակը չի պահպանվել: Այսու դիմադաման հարցը մնում է առկախ:

2014 թ. պեղումներից հետո հստակորեն կարելի է վերականգնել Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի գոյացման ընթացքը. նախ սրբերի մասունքներով դամբարանի կառուցում, որի վրա հիմնվում է այդ սրբերին նվիրված եկեղեցին, ապա՝ քաղաքային մեծ եկեղեցու կառուցում սրբերին նվիրված եկեղեցու հարավային կողմում:

Տիգրանակերտի դամբարանում միակ մուտքի արեւելյան տեղադրութունը, ինչը խիստ արտառոց է վաղքրիստոնեական դամ-

բարանային կառույցների համար, հիմք հանդիսացավ պեղումներ նախաձեռնել Արցախի ամենահայտնի վաղբրիստոնեական դամբարանային կառույցում՝ Ամարասի սուրբ Գրիգորիսի դամբարան-մատուռում (պեղումներն իրականացրել են Հ. Պետրոսյանը եւ Ն. Երանյանը, չափազերուծյունը՝ Լ. Կիրակոսյանը եւ Լ. Մինասյանը), որի հիմնական ծավալը գտնվում է ներկայիս եկեղեցու արեւելյան խորանի տակ, եւ որը հարավային ու հյուսիսային մուտքերի հետ միասին, ըստ որոշ դիտարկումների, ունեցել է նաեւ արեւելյան մուտք, որի հետքերը պետք էր փնտրել եկեղեցուց դուրս նրա արեւելյան պատին կից հատվածում: Իրոք՝ եկեղեցու արեւելյան պատին կից ձեռնարկած պեղումները երեւան բերեցին մատուռ-դամբարանի շարունակութունը՝ արեւելյան շքամուտքը, շքամուտքի առջեւի սալահատակը եւ դեպի դամբարանն իջնող վեց աստիճաններից բացկացած մուտքը: Այս պեղումների էական արդյունքներից մեկն էլ մակերեսից 3 մ խորության վրա պատերը շրջանցող գետնախարսխի հայտնաբերումն էր, ինչը հնարավոր դարձրեց հավաստել, որ դամբարանը եղել է ոչ թե ստորգետնյա, այլ կիսագետնափոր: Այդ մասին մինչեւ պեղումները հուշում էին նաեւ բեմի տակի հատվածի հարավային աստիճանավանդակի վերելում եւ սրահի արեւմտյան պատում եղած լուսամուտների բացվածքները, որոնք այժմ փակված են: Կառույցը պեղումներով բացված արեւելյան մուտքի առաջին աստիճանի մարկարդակից ներքեւ գտնվել է գետնի տակ, իսկ զբանից վերեւ գետնից վերեւ: Պեղումներով հայտնաբերված հարյուրից ավելի վաղմիջնադարյան կղմինդրի բեկորները վկայում են, որ կառույցի տանիքը եղել է կղմինդրապատ:

Տիգրանակերտի եւ Ամարասի դամբարան-մատուռների շարքին կարելի է դասել եւ Արցախի մի այլ՝ Սուրբ Ստեփանոսի երկհարկ մատուռ-դամբարանը (պատմական Վաճառ բնակավայրում), որն ունի միակ արեւելյան մուտք: Այն ուչազրավ է նաեւ նրանով, որ մատուռների համար հատուկ բաժանմունք է ունեցել արեւմտյան պատին կից առանձնացված հատվածում: Հուսով ենք, որ այս վերջինիս պեղումները նոր մանրամասներ կբացահայտեն. ի մասնավորի՝ մուտքի եւ վերգետնյա կառույցի առումով (վերջինիս հետքերը տեղում ղեռ դիտելի են):

Առայժմ կարելի է խոսել երեք դամբարանների մասին, որոնց ծավալային լուծման առանձնահատուկ կողմը դրանց արեւելյան

մուտքն է¹: Վաղբրիստոնեական Արեւելքում արեւելյան մուտքով դամբարաններ մեզ հայտնի չեն: Նման ծավալա-տարածական լուծում չեն երեւան բերում նաեւ Հայաստանի այլ վայրերից հայտնի դամբարանները (Աղցք, Հռիփսիմե, Գայանե, Թալին, Օշական, Նախճավան եւն): Միակ հանրահայտ դամբարանը, որն ունի արեւելյան մուտք, Տիրոջ գերեզմանն է Երուսաղեմում: Մեր նախնական վարկածն այս առումով այն է, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք կոնկրետ կրոնական մի բարեփոխման (ռեֆորմի) հետ, որի նպատակն է եղել առանձնահատուկ Հայոց եկեղեցուց տարբերվող ծագումնաբանական եւ դրանից բխող դավանական ու ծիսական կերպար հաղորդել Աղուանից եկեղեցուն: Այս առումով խիստ հետաքրքիր է Աղուանից արքա Վաչագան Բ Բարեպաշտի կողմից Ղ. վերջում կամ VI դ. սկզբում իրագործած եկեղեցական բարեփոխումը, որը նոր կանոնակարգ մշակեց Աղուանից եկեղեցու համար:

Քննարկվող խնդրի տեսանկյունից ուշագրավ է նաեւ Աղուանից եկեղեցու ծագումը Երուսաղեմից բխեցնելուն ուղղված եղիչա առաքյալի վարքաբանությունը: Եղիչան, ըստ Մովսես Դախուրանցու (Կաղանկատվացու) պատմության համապատասխան հատվածի՝ Աղուանք եկավ հատուկ շրջանցելով Հայաստանը: Նկատենք, որ նույն աղբյուրի հավաստի տեղեկություններով Գրիգորիսի մատուռը կառուցվել է հենց Վաչագան Բարեպաշտի անմիջական նախաձեռնությամբ եւ մասնակցությամբ (գլխք Ա, գլ. ԻԳ): Այս համառեքստում առանձնակի կարեւորություն է ձեռք բերում եւ Տիգրանակերտի առաջին եկեղեցու (մեծ բազիլիկ եկեղեցի) սրահում 2008 թ. պեղումների ժամանակ գտնված կավե սկավառակը, որի դիմերեսին պահպանվել է «Ես / Վաչ... / ծառա Տն / Այ» արձանագրությունը: Վերոշարադրյալ եւ հարակից այլ փաստերի համադիր քննությունը հիմք է տալիս Ամարասի, Տիգրանակերտի եւ Վաճառի Ս. Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանները որոշակի հավանականություն բերում դիտարկել որպես V-VI դարերում տեղի ունեցած կրոնական բարեփոխման ծիսա-ճարտարապետական դրսևորում:

¹ Նկատենք, որ արեւելյան մուտքն ամենեւի՛ն էլ չի նշանակել քրիստոնեության մեջ ընդունված արեւմուտք-արեւելք գաղափարա-ծիսական ուղղության դոմինանտի անտեսում: Այդ մասին վկայում են ինչպե՛ս Գրիգորիսի մատուռի ծավալա-տարածական լուծումը, այնպե՛ս էլ Տիգրանակերտի դամբարանի խորշերի կառուցվածքը, որոնց ներքին արեւելյան ծավալներն ունեն ընդգծված կորացումներ, այսինքն՝ սրբերի մասունքների՛ն երկրպագելու ուղղվածությունը եղել է արեւմուտքից-արեւելք:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Ալեքսան Զակարեան – Վիրքում, Լազիկայում եւ Աղուանքում քրիստոնէութեան մուտքի ժամանակագրման խնդիրը.....	3
Аликберов Аликбер, Мудрак Олег – Еще раз о происхождении названий Алуан и алан	16
Айвазян Григорий – Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья	20
Айвазян Григорий – Удины и их новая церковь: реальность и перспективы	45
Բոզոյան Ազատ – Նվիրապետական համակարգի ձեւավորման հետքեր վաղ քրիստոնէական Հայաստանում	54
Բրուտեան Գրիգոր – Վրաց եւ Աղուանից օրացոյցները ըստ Անանիա Շիրակունու Տոմարի եւ դրանց ծագմանն ու կառուցուածքին վերաբերող որոշ խնդիրներ	58
Դաբալոյան Արտակ – Կրկին Աղուանքում Վարազ-Տրդատ իշխանի՝ վահանով վերաբերման ծեսի մասին.....	69
Դավթոյան Համլէտ – Կրկին Վիրքի (Քարթլիի) քրիստոնէացման մասին. Via Armeniaca	77
Թարումյան (Հակոբյան) Ռուբեն – Պետինգերյան քարտեզի «ջրջանային ուղու» (Աղուանքում եւ Վիրքում) վերականգնման նոր փորձ.....	81
Ժամկոչյան Հարություն – Արաբա-սինայական ձեռագրի՝ Գրիգոր Լուսաւորչի «Վարքին» վերաբերող որոշ չիրատարակված կտորների մասին.....	96
Хачатрян Гаяне – Механизмы сакрализации власти при Багратидах: христианство и власть в IX-XI вв.	100
Խառատոյան Հրանուշ – Քրիստոնէությունը Բուն Աղուանքի տարածքում զարգացած միջնադարում.....	106
Կիրակոսյան Լյուբա – Արցախի Տիգրանակերտի վաղքրիստոնէական եկեղեցու ճարտարապետությունը	120

Гаджиев Муртазали – О противоборстве зороастризма и христианства в Кавказской Албании (краткий обзор)	126
Հնայակյան Հասմիկ – Դարբին աստծուն վերաբերող հավատալիքների շուրջ խեթական, հայկական եւ կովկասյան ավանդույթներում ու ավանդազրույցներում	134
Маилян Бениамин – О некоторых аспектах армяно-грузинских отношений на рубеже XIX и XX веков	143
Մարգարյան Գոռ – Հարկային համակարգի բարեփոխումները Իրանում եւ Այսրկովկասում XIV-XV դարերում	147
Մելիքյան Լիլիթ – Վրաց արքաների կրոնական քաղաքականությունը եւ Հայոց եկեղեցին Վրաստանում XII-XIII դարերում .	151
Մխիթարյան Գոհար – Թաթերի էթնո-դավանական դիմագծի հարցի շուրջ	153
Շահինյան Արսեն – Հայ-ադուանական քաղաքական ու կրոնական առաքելությունը հյուսիս-արեւելյան Կովկասում եւ Հոնաց դարձի ժամանակազրույթունը	155
Петросян Армен – Следы языческого культа луны у удин-христиан и лезгин-мусульман	158
Պետրոսյան Համլետ – Արցախի արեւելյան մուտքով վաղքրիստոնեական մատուռ-դամբարանները որպէս Վաչագան Բարեպաշտի կրոնական ռեֆորմի դրսևորում	160
Семёнов Игорь – Топонимы Маскат и Мускур / Мушкур в «Дербенд-наме». К вопросу о локализации страны Маскутов	164
Մրմուկյան Հակոբ, Սանամյան Հովհաննես – Վերստին Օիժեննավանքի թվագրման շուրջ	173
Варданесова Татьяна – К вопросу о раннесредневековой керамике из раскопок Тигранакерта в Арцахе	187
Համառոտագրությունների ցանկ	191
Բովանդակություն	192
Contents	194

CONTENTS

Aleksan Hakobian – The problem of the Christianity entrance dating in Iberia, Lazika and Albania (<i>Arm.</i>)	3
Alikberov Alikber, Mudrak Oleg – Once again about the origin of the names Aluan and Alan (<i>Rus.</i>)	16
Ayvazyan Grigori – About Udi ethnoconsolidation in the Middle Ages (<i>Rus.</i>)	20
Ayvazyan Grigori – Udins and new Udi church: reality and perspectives (<i>Rus.</i>)	45
Bozoean Azat – Traces of the hierarchical structure of the early Christian church in Armenia (<i>Arm.</i>)	54
Broutian Grigor – Georgian and Alouanian calendars as presented in Anania Shirakouni’s Tomar (Calendar): Some problems concerning their origin and structure (<i>Arm.</i>)	58
Dabaghyan Artak – Once again about the ritual of turning by a shield of Prince Varaz-Trdat in Albania (<i>Arm.</i>)	69
Davtyan Hamlet – Once again about Christianity of Virk‘ (Kartli): Via Armeniaca (<i>Arm.</i>)	77
Tarumian (Hakobyan) Ruben – A new attempt to reconstruct the «circular route» (in Albania and Iberia) of the Tabula Peutingeriana (<i>Arm.</i>)....	81
Zhamkochyan Harutyun – Fragments of Manuscripts on History of Grigor the Illuminator (<i>Arm.</i>)	96
Khachatryan Gayane – Sacralization of Politics in the Age of Bagratuni: Christianity and Policy in 9th-11th Ages (<i>Rus.</i>).....	100
Kharatyan Hranush – Christianity in Proper Aluanq in developed Middle Ages (<i>Arm.</i>).....	106
Kirakosyan Lyuba – The architecture of Tigranakert early christian church in Artsakh (<i>Arm.</i>)	120
Gadjiev Murtazali – About the Zoroastrian-Christianity confrontation in Caucasian Albania (brief review) (<i>Rus.</i>)	126
Hmayakyan Hasmik – Around the beliefs in the Smith-God in Hittite, Armenian and Coucasian traditions and legends (<i>Arm.</i>)	134
Mailyan Beniamin – Some aspects of the Armenian-Georgian relations at the turn of the 19th and 20th centuries (<i>Rus.</i>)	143

Margaryan Gor – Tax reforms in Iran and Transcaucasia in 14th-15th centuries (<i>Arm.</i>)	147
Melikyan Lilit – The royal government religious policies and the Armenian Church in Georgia in 12th-13th centuries (<i>Arm.</i>)	151
Mkhitaryan Gohar – About the problem of Thath ethno-confessional face (<i>Arm.</i>).....	153
Shahinyan Arsen – The Armenian and Albanian-Political and Religious Mission in the North-Eastern Caucasus and the Chronology of the Baptism of the Huns (<i>Arm.</i>)	155
Petrosyan Armen – Traces of the Moon cult among the Christian Udins and Muslim Lezgins (<i>Rus.</i>).....	158
Petrosyan Hamlet – Early Christian crypts-martyriums in Artsakh with the east entrance as a manifestation of religious reform of Vachagan Barepasht (<i>Arm.</i>)	160
Semyonov Igor – The toponyms <i>Maskat</i> and <i>Muskeur/ Muskeur</i> in the “Derbend-name”. For the localization of Maskut country (<i>Rus.</i>).....	164
Simonyan Hakob, Sanamyan Hovhannes – Once again about the dating of Tsitsernavanq (<i>Arm.</i>).....	173
Vardanesova Tatyana – About the early medieval ceramics found in excavations of Tigranakert in Artsakh (<i>Rus.</i>)	187
Abbreviations list	191
Contents (<i>Arm., Rus.</i>)	192
Contents	194